

REDACTIONEEL

GEITENPAADJES, GATENKAAS EN GRONDRECHTENGEMARCHANDEER
Uitholling van de rechtsstaat door de Nederlandse staat

J. Krommendijk *

Navigator van Wolters Kluwer | NTM-NJCM Bull. 2023/10

De (democratische) rechtsstaat staat wereldwijd onder druk. Lijstjes van Freedom House tot Transparency International laten jaar in, jaar uit zien dat na de jubeljaren volgende op de val van het ijzeren gordijn de trend is gekeerd. Ook dichterbij huis is er in meerdere EU-lidstaten sprake van rechtsstatelijke achteruitgang. Polen en Hongarije worden dan al vaak in een adem genoemd. Met een beetje meer imaginatie wordt ook naar Roemenië, Malta of soms zelf Griekenland verwezen.¹ Nederland figureert echter bijna nooit in dergelijke rijtjes. Op EU-niveau is Nederland zelfs een van de voorvechters van een beter EU-instrumentarium ter borging van de rechtsstaat. Zo liep Nederland in de voorhoede van een coalitie gelijkgestemde lidstaten ten faveure van een sterke MFK-rechtsstaatverordening.² Ook behoort Nederland tot de ‘willing five’ van lidstaten die aan de zijde van de Europese Commissie interveniëren in inbreukprocedures tegen onder meer Polen.³

Als er in Nederland al gewezen wordt op rechtsstatelijke problemen dan worden deze vooral gezocht bij niet-statelijke actoren en ontwikkelingen, zoals wokisme, het anti-overheids sentiment en ondermijning als gevolg van de georganiseerde misdaad.⁴ De toeslagenaffaire en de gaswinning in Groningen hebben dit beeld wel iets doen kantelen en geleid tot een besef dat de overheid zelf ook fouten maakt. Minister van Justitie Yeşilgöz-Zegerius (VVD) zei hierover: ‘De instituties die onze rechtsstaat vormen en die slachtoffers bescherming hadden moeten bieden, hebben gefaald.’⁵ Wat echter minder breed erkend wordt in Den Haag is dat de overheid en de politiek (of beter gezegd, Montesquieu-indachtig: de wetgevende en uitvoerende macht) ook zelf bijdragen aan ondermijning van de rechtsstaat.

- Mr. dr. Jasper Krommendijk is universitair hoofddocent internationaal en Europees recht en tevens directeur van het Onderzoekcentrum voor Staat en Recht (SteR), Radboud Universiteit en redactielid van dit tijdschrift. Deze bijdrage is geschreven in het kader van zijn Jean Monnet Chair on the rule of law in the national and EU legal order (2022-2025).
- 1 Zie bijv. V-Dem Institute, *Democracy report 2023. Defiance in the face of autocratization*, Gotenburg: University of Gotenburg 2023, www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf.
- 2 Verordening (EU, Euratom) 2020/2092 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2020 betreffende een algemeen conditionaliteitsregime ter bescherming van de Uniebegroting (*PbEU* 2020, L 433)
- 3 Samen met België, Denemarken, Finland en Zweden. Zie bijv. HvJ EU (GK) 15 juli 2021, C-791/19 (*Commissie/Polen (Régime disciplinaire des juges)*).
- 4 Zie bijv. D. Yeşilgöz-Zegerius, *HJ Schoo-lezing*, 12 september 2022, www.vvd.nl/hj-schoo-lezing-door-dilan-yesilgoz-zegerius/.
- 5 Zie bijv. D. Yeşilgöz-Zegerius, *HJ Schoo-lezing*, 12 september 2022.

Geitenpaadjes voor wetgevende en uitvoerende macht

De politiek zoekt steeds vaker wettelijke en verdragsrechtelijke grenzen moedwillig op én overschrijdt deze bewust om bijvoorbeeld tijd te rekken of een politieke deal mogelijk te maken. Men denke dan aan de geitenpaadjes die zijn opgezocht na de PAS-uitspraak van de Afdeling, zoals bouwvrijstellingen of PAS-meldingen. Een ander recent in het oog springend voorbeeld is de nareismaatregel die deel uitmaakte van het door het kabinet bereikte asielakkoord van augustus 2022 om de opvangcrisis op te lossen. Als gevolg van deze maatregel moesten gezinsleden van statushouders met een asielvergunning zes maanden langer wachten voordat zij naar Nederland konden komen. Uiteindelijk oordeelde de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State op 8 februari 2023 onomwonden dat deze maatregel in strijd is met het Nederlandse en het Europees recht.⁶ Deze uitspraak was weinig verrassend. Al bij het bekend worden van het akkoord was het voor experts bijna evident dat de maatregel juridisch geen stand zou houden.⁷ Klaarblijkelijk waren er zelfs onder ambtenaren van het Minister van Justitie en Veiligheid de nodige twijfels over de juridische houdbaarheid van de maatregel.⁸ Waarom dan toch deze juridisch kansloze of risicovolle stap? Politiek gewin en tijdwinnen lijken de meest voor de hand liggende verklaringen. Voordat een hogere rechter een oordeel heeft geveld zijn we weer een half jaar verder, zo lijkt de gedachte te zijn geweest.

De kwestie van de nareismaatregel illustreert hoe de overheid de legitimiteit van de rechter ondergraaft door zelf niet binnen de lijntjes van het recht te blijven. De rechter wordt in een positie gemanoeuvreerd door de politiek en in zekere zin gedwongen om uit te spreken wat de overheid eigenlijk zelf al wel wist. De politiek laat het aldus aan de rechter om de boodschapper van het slechte nieuws te zijn. Op die manier kan de politiek de rechter de rol van boeman laten spelen. En dat is ook precies wat gebeurde. Oud-Minister van Buitenlandse Zaken Rosenthal tweette bijvoorbeeld naar aanleiding van de uitspraak van de voorzieningenrechter: 'Rechter vindt gezinshereniging belangrijker dan hoofd bieden aan opvangcrisis. Je kunt vandaag de dag beter rechter worden dan de politiek ingaan. Machtsevenwicht verstoord!'⁹ Het is kwalijk dat de politiek door gebrek aan actie of het doelbewust negeren van (internationale) regels de rechter in een positie dwingt om (indirect) beleid of wetgeving in de pas te laten lopen met het recht. De politiek draagt daarmee zelf bij aan het politiseren van de rechtspraak. Zeker op de lange termijn is dat een schadelijke ontwikkeling voor de legitimiteit van de rechter.

Een andere casus waarbij de overheid doelbewust EU-rechtelijke regels negeerde en zelfs joemelde met cijfers betreft de vergunningverlening aan vissers die gebruikmaken van een elektrische pulskor. EU-regelgeving stond toe dat slechts 5% van de visserijvloot gebruik maakte van de nieuwe elektrische pulsvisserij-techniek. Nederland wist dit percentage in de praktijk op te krikken tot een kwart, ondanks bedenkingen van ambtenaren. In antwoord op Kamervragen in augustus 2021 erkende Minister Schouten van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit dat er 'kwetsbaarheden gesignaleerd' waren door ambtenaren over het aantal vergunningen in het

6 ABRvS 8 februari 2023, ECLI:NL:RVS:2023:506, ECLI:NL:RVS:2023:507, ECLI:NL:RVS:2023:509.

7 Zie voor een verwijzing naar de kritiek van onder meer migratiejuristen, het College voor de Rechten van de Mens en de Kinderombudsman, B. de Hart, 'Kabinetsplannen beperking gezinshereniging van vluchtelingen', *Verblijfblog* 22 september 2022, verblijfblog.nl/kabinetsplannen-beperking-gezinshereniging-van-vluchtelingen/

8 'Overzicht adviezen maatregel', 2022D34550, 7 september 2022, www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2022D34550&did=2022D34550.

9 U. Rosenthal 5 december 2022, twitter.com/rosenthal_uri/status/1599822278245502976.

licht van EU-regelgeving. Deze ‘signalen’ waren niet opgepakt vanwege de ‘politieke en maatschappelijke druk’.¹⁰ De ambtelijke top verzocht ambtenaren namelijk om ‘maximaal creatief’ te zijn waarbij het toestaan van pulsvisserij ‘dus niet [mag] worden ingeperkt’.¹¹ Kritische geluiden van ambtenaren dat de vergunningverlening ‘contra legem’ is, werden simpelweg genegeerd. Tijdens een debat in de Tweede Kamer in juni 2021 gaf Minister Schouten toe dat er ‘creatief gezocht is naar oplossingen’.¹² Ze erkende dat het niet goed is dat er ‘soms heel creatief’ is gekeken naar de juridische grondslag en wijze van berekeningen waarbij ‘juridische kwetsbaarheden’ onvoldoende werden erkend.¹³ Meerdere keren tijdens het debat beaamde zij dat de juridische kaders en onderbouwing ‘discutabel’, ‘wankel’ en ‘niet de sterkste ever’ waren.¹⁴ ‘Er is inderdaad meer gekeken in de trant van ‘Hoe kunnen we zorgen dat het sowieso gebeurt?’ dan in de trant van “kan het binnen de regels?”.¹⁵ Gesjoemel is er mogelijk ook geweest bij de berekening van stikstofuitstoot bij Lelystad Airport.¹⁶ Ambtenaren of politici schatten in dergelijke dossiers dat de kans om door de Europese Commissie te worden ‘gesnapt’ en een inbreukprocedure aan de broek te krijgen relatief beperkt is. Datzelfde fenomeen verklaart ook de weinig doortastende stappen op een ander landbouwdossier, namelijk de uitzonderingspositie of derogatie van Nederland voor mestnormen.¹⁷

Grondrechtengemarchandeer tijdens en na een rechterlijke procedure

Ook als een zaak eenmaal voor ligt bij de rechter kunnen de uitlatingen of gevoerde pleidooien van de Staat wringen met de dragende beginselen van de rechtsstaat. Natuurlijk kan en moet de Staat verweer voeren, maar anders dan iedere normale partij dient hij zich bewust te zijn van zijn verantwoordelijkheid als diener van het algemeen belang en hoeder van de rechtsstaat. Oneigenlijke argumenten moeten worden voorkomen. Zo bepleitte de landsadvocaat in de procedure aangespannen door Vluchtelingenwerk tegen de Staat en het Centraal orgaan opvang asielzoekers (COA) over de opvang van asielzoekers dat de rechter *in casu* moet afzien van het opdragen van een bevel omdat deze toch niet kan worden nageleefd.¹⁸ Terecht noemen Hillary en Nijenhuis dit betoog, dat eigenlijk neerkomt op het achterwege blijven van een rechterlijke uitspraak bij verwachte praktische moeilijkheden, ‘bij vlagen g \acute{e} nant’.¹⁹

10 *Aanhangsel Handelingen II 2020/21*, nr. 3891.

11 T. Spekschoor, ‘Nederland misleidde Brussel om pulsvisvergunningen’, *NOS* 30 juni 2021, nos.nl/artikel/2387300-nederland-misleidde-brussel-om-pulsvisvergunningen

12 *Kamerstukken II 2020/21*, 29675, nr. 207, p. 22.

13 *Kamerstukken II 2020/21*, 29675, nr. 207, p. 23-24.

14 *Kamerstukken II 2020/21*, 29675, nr. 207, p. 24, 26, 27.

15 *Kamerstukken II 2020/21*, 29675, nr. 207, p. 25.

16 ‘OM onderzoekt mogelijk gesjoemel bij berekening stikstofuitstoot Lelystad Airport’, *NOS* 7 juli 2022, nos.nl/artikel/2435719-om-onderzoekt-mogelijk-gesjoemel-bij-berekening-stikstofuitstoot-lelystad-airport

17 ‘Minister Adema zwijgt over aanscherpen mestregels EU uit vrees voor onrust in Kamer en onder boeren’, *Volkskrant* 25 januari 2023, www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/minister-adema-zwijgt-over-aanscherpen-mestregels-eu-uit-vrees-voor-onrust-in-kamer-en-onder-boeren~b25d4b7b/

18 Gerechtshof Den Haag 20 december 2022, ECLI:NL:GHDHA:2022:2429, r.o. 15.1; L. Hillary & L. Nijenhuis, ‘Rechter, blijf uw rol vervullen in de opvangcrisis’, *Burger & Overheid* 17 november 2022, www.burgeroverheid.nl/artikel/rechter-blijf-uw-rol-vervullen-in-de-opvangcrisis/.

19 Hillary & Nijenhuis 2022 (*supra* noot 18).

Ook als rechters gesproken hebben, wacht de Staat soms lang met het uitvoering geven aan de uitspraak, totdat deze door een hoogste rechter is beslist. In sommige gevallen is dit de hoogste Europese rechter in Luxemburg of Straatsburg wiens legitimiteit, ironisch genoeg, op andere momenten juist wordt betwist. Zo hield de staatssecretaris van Veiligheid en Justitie lang vast aan de nareismaatregel ondanks meerdere eensgezinde kritische (bodem)uitspraken van rechtbanken vanaf 5 december 2022.²⁰ De staatssecretaris wilde wachten op een uitspraak van ‘een hogere rechter [...] opdat wij allemaal duidelijkheid hebben’.²¹ Pas een dag voor de zitting van de Afdeling op 12 januari 2023 besloot de staatssecretaris de maatregel toch tijdelijk op te schorten om onder meer ‘nodeloze procedures te voorkomen’, hoewel slechts alleen voor nieuwe besluiten.²² Dergelijke vertragingstechnieken werden ook al eerder toegepast ten aanzien van de uitspraak van de Hoge Raad in de SGP-zaak. Deze werd ‘on hold’ gezet toen de SGP – uiteindelijk zonder succes – de stap naar het EHRM zette. De Staat wekte hiermee de indruk dat het EHRM een hogere beroepsinstantie is ten gunste van hem.²³ Eén stap verder is de bewuste niet-opvolging van rechterlijke uitspraken. Een recent voorbeeld is de weigering van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport om het chatverkeer over de mondkapjes-deal met Van de Lienden te openbaren, ondanks een rechterlijk bevel daartoe.²⁴ Ook de Provincie Overijssel verkoos het betalen van dwangsommen boven handhavend optreden tegenover PAS-melders ter naleving van de uitspraak van de bestuursrechter.²⁵

Uitholling op lokaal niveau?

Ook op lokaal niveau wordt er geregeld afbreuk gedaan aan de uitgangspunten van de rechtsstaat. Tijdens een seminar over het evenredigheidsbeginsel was burgemeester van Nijmegen, Bruls, ‘bezorgd en boos’ over de Harderwijk-uitspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State en de gevolgen daarvan voor de bestrijding van criminaliteit. Met deze uitspraak nam de Afdeling expliciet afstand van het ‘willekeur’-criterium ten faveure van een gestructureerde evenredigheidsstoets van overheidsbesluiten (geschiktheid, noodzakelijkheid en evenwichtigheid).²⁶ In een aankondiging van het evenement werd in een LinkedIn-bericht al een ronkende quote opgenomen: ‘De koerswijziging van de Raad van State geeft criminelen

20 Zie bijv. Rb. Den Haag (zittingsplaats Arnhem) 23 december 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:14057; Rb. Den Haag (zittingsplaats Haarlem (vzr.)) 5 december 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:12986.

21 ‘Maatregel gezinshereniging blijft overeind, asielandvocaten boos’, NOS 7 december 2022, nos.nl/artikel/2455461-maatregel-gezinshereniging-blijft-overeind-asielandvocaten-boos.

22 *Kamerstukken II 2022/23*, 19637, nr. 3055.

23 *Kamerstukken II 2010/11*, 28481, nr. 10, 93–97, 96; *Kamerstukken II 2010/11*, 28481, nr. 8; *Kamerstukken II 2010/11*, 28481, nr. 9–14; EHRM 10 juli 2012, 58369/10 (*SGP/Nederland*).

24 ‘Ministeries betaalden Volkskrant bijna ton voor te laat delen informatie’, NOS 18 juli 2022, <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2437332-ministeries-betaalden-volkskrant-bijna-ton-voor-te-laat-delen-informatie>.

25 Rb. Overijssel 11 mei 2022, ECLI:NL:RBOVE:2022:1275, r.o. 6.

26 In de concrete zaak oordeelde de Afdeling dat belangenafweging de burgemeester bij de woningsluiting te weinig aandacht had besteed aan de belangen van de huurder en zijn (deels minderjarige) kinderen. ABRvS 2 februari 2022, ECLI:NL:RVS:2022:285.

meer ruimte'.²⁷ Tijdens het seminar nam Bruls geen gas terug. Hij plaatste onverbloemd kritische noten bij de Harderwijk-uitspraak en beklagde dat de Afdeling het bestuur voldoende tijd, bijvoorbeeld een jaar, had moeten bieden om de nieuwe lijn te implementeren. Dat het evenredigheidsbeginsel nu ook op met Harderwijk vergelijkbare zaken van voor 2-2-22 wordt toegepast vond hij laakbaar. Wat vooral opviel was dat Bruls vraagtekens plaatste bij een striktere toepassing van evenredigheid en intensieve(re) toetsing door de rechter van individuele belangen en grondrechten, zoals beschermd in artikel 8 EVRM. In het bijzijn van de president en rechters van de rechtbank Gelderland uitte hij tevens forse kritiek op een specifieke uitspraak van diezelfde rechtbank van een week daarvoor waarin hij was teruggefloten. Met zijn klaagzang over bemoeizuchtige rechters kreeg Bruls bijval van advocaat Pommer die veel burgemeesters in bestuursrechtelijke procedures bij de rechter bijstaat: 'Met de nieuwe evenredigheidstoets heeft de rechter een groot deel van de stoel van de burgemeester ingepikt'.²⁸ Natuurlijk werden in aanvulling hierop de welbekende klachten over de gebrekkige democratisch legitimatie van de rechter naar voren gebracht. In ons systeem van *checks en balances* is enige dialoog tussen, enerzijds, de rechtsprekende macht en, anderzijds, de uitvoerende en wetgevende macht gezond. Het is goed dat signalen over praktische onuitvoerbaarheid en werklastvermeerdering van bepaalde rechterlijke constructies ook de rechterlijke macht bereiken. Maar als er ten principale vraagtekens worden gezet bij (indringende) rechterlijke toetsing van ingrijpende maatregelen zoals huissluitingen dan draagt dergelijke retoriek alleen maar bij aan een ondermijning van de belangrijke taak van de rechter.

Rechter als sta-in-de-weg

De gedeelde noemer bij de hiervoor beschreven kwesties is dat de politiek of de overheid de rechter (of het recht zelf)²⁹ behandelen als een lastige sta-in-de-weg voor het voeren van beleid. Dit zijn tendensen die ook al wel langer waarneembaar zijn, zeker waar het gaat om internationale en Europese rechters.³⁰ Zo stelde Krom in de Tweede Kamer in juni 2010: 'Verontrustend vinden wij het aantal rechterlijke uitspraken dat met een beroep op het gemeenschapsrecht, in combinatie met verwijzing naar internationale verdragen, het restrictieve vreemdelingenbeleid frustreert'.³¹ Mark Rutte sprak zich als Tweede Kamerlid uit tegen het implementeren van de

27 Legal Valley Nederland maart 2023 www.linkedin.com/posts/legal-valley-nederland_hubert-bruls-is-bezorgd-en-boos-over-de-harderwijk-uitspraak-activity-7034537678540820480-AzPO?utm_source=share&utm_medium=member_desktop.

28 Zie de quote in de aankondiging op <https://legalvalleynederland.nl/>.

29 S. Blok & P. de Krom, 'Migratie vereist aanpassing internationale verdragen', *de Volkskrant* 11 maart 2009; vgl. Visser in *Kamerstukken II* 2006/07, 29861, nr. 15.

30 Zie hierover uitgebreider J. Krommendijk, 'The domestic impact and effectiveness of the process of state reporting under UN human rights treaties in the Netherlands, New Zealand and Finland. Paper pushing or policy prompting', Antwerpen: Intersentia 2014; M. Kuijper, 'The impact of the case law of the European Court of Human Rights on the political debate in the Netherlands concerning the court', in: M. van Roosmalen, e.a. (red.), *Fundamental rights and principles. Liber amicorum Pieter van Dijk*, Antwerpen: Intersentia 2013, 99-114.

31 *Kamerstukken II* 2009/10, 32317, nr. 16, p. 16. 'Ik kan het niet anders zien dan dat met deze uitspraak een enorm gat in onze migratiewetgeving is geschoten. Als de minister zegt dat hij zich daar dan maar bij neerlegt, hijst hij daarmee de witte vlag. Dat is onacceptabel voor de VVD-fractie. Wij vinden dat de regering vast moet houden aan de eis van 120%.' *Kamerstukken II* 2009/10, nr. 60, p. 5340-5343.

uitspraak van het EHRM in *Salah Sheekh*, ook omdat andere lidstaten gebrekkig uitvoering geven aan Straatsburgse uitspraken.³² Deze houding ten opzichte van internationale rechtspraak hangt nauw samen met de door politici beproefde ‘Het moet nu eenmaal van Brussel’-houding die ook de legitimiteit van de EU ondergraaft. Vaak wordt daarbij niet vermeld dat Nederland onderdeel uitmaakt van de EU en het Europese wetgevingsproces en er voldoende inspraak- en beïnvloedingsmogelijkheden zijn, met name via de Raad van Ministers.

Dat de rechtsstaat en onafhankelijke toetsing van beleid en wetgeving ook in Nederland allerm minst een rustig bezit zijn illustreert een recent door de Tweede Kamer aangenomen motie, voorgesteld door Stoffer (SGP), van der Plas (BBB) en Eerdmans (JA21).³³ Deze indieners, gesteund door regeringspartijen VVD en CDA, laken de juridische acties ondernomen door belangenorganisaties ‘vanuit specifieke belangen, met grote consequenties voor het algemeen belang, terwijl de representativiteit van deze organisaties buitengewoon gering kan zijn’. De motie roept de regering op tot het stellen van nadere representativiteitseisen, of althans deze te verkennen. De motie lijkt te miskennen dat artikel 3:305a BW reeds in 2020 is aangescherpt wat betreft representativiteit.³⁴ Zeker in het licht van de hiervoor weergegeven impressies is de motie vooral ingegeven door ongenoegen met rechterlijke uitspraken die de politiek wijzen op juridische en vooral grondrechtelijke grenzen van beleid- en wetgeving.³⁵ Uitspraken van Stoffer (SGP) bevestigen deze lezing: ‘Klimaatbeleid is een zaak van de politiek, en niet van de rechter. [...] Ik ben daarom blij dat de Tweede Kamer de SGP-motie steunt om een betere toets te hebben op allerlei actiegroepen die met juridische middelen politiek beleid blokkeren.’ De hiervoor besproken zaken laten echter zien dat juridische acties vanuit belangenorganisaties zoals Urgenda, Mobilisation for the Environment (MOB) en Vluchtelingenwerk essentieel zijn als de politiek zelf grondrechten onvoldoende in acht neemt. Kamerleden zouden wat dat betreft beter hun pijlen kunnen richten op dit falen in plaats van het maken van verwijten richting organisaties die dergelijke kwesties aan de rechter voorleggen. Een sterk staaltje van *shooting the messenger*.

De politiek kan politisering van de rechtspraak echter zelf voorkomen door beleid en wetgeving te formuleren die binnen de grenzen van het (internationale en Europese) recht blijven. ‘We hebben wetten en regels, daar heb je je aan te houden’, zoals premier Rutte na afloop van het protest van Extinction Rebellion op de A12 zei over de arrestaties.³⁶ Die wetten en regels zijn er ook voor de overheid. De uitslagen van de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2023 maken naleving daarvan niet gemakkelijker.

32 Zie Rutte zoals besproken in J.P. Loof, ‘Het parlement, de mensenrechten en de zorgvuldigheid in het wetgevingsproces’, in R. de Lange (red.), *Wetgever en grondrechten*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2008, 85-127, p. 119-120.

33 *Kamerstukken II 2022/23*, 36169, nr. 37.

34 Art. 3:305a lid 2 BW luidt: ‘De belangen van de personen tot bescherming van wier belangen de rechtsvordering strekt, zijn voldoende gewaarborgd, wanneer de rechtspersoon als bedoeld in lid 1, voldoende representatief is, gelet op de achterban en de omvang van de vertegenwoordigde vorderingen en beschikt over: ...’

35 Zie ook eerder het voorstel-Taverne om artikel 94 Gw de facto te schrappen voor formele wetgeving en de directe werking van verdragsrecht via de wetgever te kunnen beperken: *Kamerstukken II 2013/14*, 33359 (R1986), nr. 6.

36 Rutte over arrestaties Extinction Rebellion: ‘Eigen schuld, dikke bult’, *RTL Nieuws* 12 maart 2023, www.rthnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5371100/700-demonstranten-extinction-rebellion-klimaat-den-haag-boeren.